

МІЖНАРОДНЕ ПІДВИЩЕННЯ
КВАЛІФІКАЦІЇ (СТАЖУВАННЯ)

ЧЛЕНСТВО В ГРОМАДСЬКОМУ
ОБ'ЄДНАННІ

Лук'яниця В. В.

Сучасні погляди зарубіжних науковців на абсолютне датування та періодизацію
трипільської культури

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Активна залученість іноземних інвестицій та науковців із 2009 р. відкрила нову сторінку в українському трипільєзнавстві. Ця т. зв. «друга методологічна революція» тримається на трьох основних стовпах: магнітній зйомці, точкових розкопках і комплексній програмі абсолютного датування. Завдання останньої полягає у формуванні чіткої картини абсолютної хронології трипільської культури як на рівні загальної періодизації, так і на регіональному й локальному рівнях. Відносна хронологія, заснована на припущенні про зміну форм та орнаментативної кераміки кожні 50 років, із поживавленням розкопок стала вимагати уточнень, тоді як незначна кількість абсолютних дат, отриманих без чіткого дотримання сучасної методології, не дозволяла розв'язати нові проблеми. Слід констатувати, що більшість важливих напрямків трипільєзнавства не могли розвиватися без масштабної програми абсолютного датування. Тож ряд зарубіжних науковців у співпраці з українськими колегами розпочали послідовну кропітку роботу, послуговуючись як матеріалами останніх розкопок, так і вже давно здобутими, датуючи їх (уперше чи повторно) або переглядаючи старі дати на предмет правдоподібності.

Усе ширше застосовуються пришвидшувальна мас-спектрометрія (accelerated mass-spectrometry – AMS), що дозволяє отримувати більш-менш надійні радіовуглецеві дати навіть із найменших фрагментів (наприклад, кістки), та баєсове моделювання (математичний метод розподілу ймовірностей), за допомогою якого встановлюється відсоток імовірності правдоподібності отриманої дати. Це призвело до того, що, за даними Т. Харпера з Університету штату Пенсильванія (США), на 2021 р. із 400 дат для Трипілья Буго-Дніпровського міжріччя (БДМ) й Середнього Подніпров'я 300 було отримано протягом останніх 10 років. Такий сплеск він назвав «AMS-революцією». Її результати створюють ґрунт для подальшого прогресу, у т. ч. модернізуючи

відносну хронологію. При цьому 60% із 300 нових дат походять всього із 2 поселень: Небелівки (238 га, Голованівський район Кіровоградської області) й Майданецького (200 га, Звенигородський район Черкаської області). Загалом отримані вони були в 3 основних лабораторіях: Познанській, Оксфордській і Пенсильванській [3, 59–60].

Однак навіть значна кількість нових абсолютних дат не виключає розбіжностей між дослідниками, що особливо помітно при визначенні ними загальних хронологічних меж Трипілля (водночас простежимо термінологію, якою вони послуговуються). Так, американські науковці (В. Ренсон, Н. Паттерсон, Д. Райх) вказують, що трипільська культура як частина комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля існувала в 5000–2750 рр. до н. е. [10, 1]. Натомість інші дослідники зі США на чолі із С. Ледогар зазначають 5100–2900 рр. до н. е. [11, 141]. До цих же дат схиляється й Ф. Менотті з Базельського університету (Швейцарія), хоча подає їх зі знаком питання [15, 646].

Учасниця британської команди археологів, що досліджувала Небелівку, Б. Гайдарська використовує термін «мережа» (network) Кукутень-Трипілля – найтриваліша у преісторичній Європі в загальних рамках 5200–2700 рр. до н. е. [8, 47]. При цьому початком розвитку Трипілля як її складника науковиця вважає 5000 р. до н. е. [6, 36]. Німецькі науковці Й. Мюллер і К. Рассман, які брали участь у розкопках Майданецького, формування культури Прекукутень також датують 5200 р. до н. е., тоді як власне Трипілля – 4800 р. до н. е. [18, 1]. У статті 2015 р. вчені з Ньюкаслського університету (Англія) на чолі з А. Шукуровим називають культурний комплекс Кукутень-Трипілля (КККТ) «єдністю» (unity), окреслюючи її в широких межах 5400/5300–2800/2700 рр. до н. е. [14, 236, 238]. Натомість значно вужчі рамки в 2016 р. запропонував Т. Харпер: 4800–2950 рр. до н. е. [12, 19].

Прогрес у розробці нової хронології помітний на прикладі праць тих самих авторів із різницею в декілька років, в яких вони коригують власні попередні оцінки часу існування трипільської культури. Так, А. Шукуров (разом із М. Відейком) уже в 2017 р. наводить іншу верхню межу: 2900/2750 рр. до н. е. [16, 2]. Р. Олрау та Й. Мюллер у статті 2018 р. вказували рамки 4800–2800 рр. до н. е. [17, 249], а в 2022 р. – уже 5050–2950 рр. (чіткий зсув у бік подавлення) [5, 189]. Останні дати, імовірно, пов'язані з опублікованим у 2021 р. дослідженням під керівництвом Т. Харпера, де наводяться ідентичні дані [1, 287].

Водночас більшість зарубіжних науковців у своїх поглядах на періодизацію трипільської культури схиляється до найпоширенішого серед українських археологів варіанту, що бере початок із робіт Т. Пассек першої половини ХХ ст.: поділ на Раннє (А), Середнє (В) та Пізнє (С) Трипілля. Другий етап у свою чергу поділяється на 3 фази (ВІ, ВІ-ІІ, ВІІ), а третій – на 2 (СІ, СІІ). Виділення етапів і фаз зумовлене передусім змінами в матеріальній культурі (кераміка, пластика, крем'яні, мідні предмети тощо) та розселенні (поширення, розміри і планування поселень) [1, 278–279; 17, 249]. Але, дотримуючись тієї самої схеми, хронологічні межі кожної з фаз різні дослідники визначають по-різному.

А. Шукуров із колегами, наприклад, свідомо знехтували

багатокомпонентністю КККТ, подавши його у 5 хронологічних групах-пластах із «плаваючими» в межах століття рамками: 5400/5300–4800/4700 рр. до н. е. (відповідає Трипілля А), 4800/4700–4500/4400 рр. (ВІ), 4500/4400–4100/4000 рр. (ВІ-ІІ), 4100/4000–3400/3300 рр. (Трипілля ВІІ об'єднане з СІ), 3400/3300–2800/2700 рр. (СІІ) [14, 238]. Дещо подібна до цієї періодизація була запропонована й Ф. Менотті (спільно з Ю. Рассамакіним) ще в 2011 р. У ній Трипілля А було обмежено 5100/5000–4700/4600 рр. до н. е., ВІ – 4700/4600–4400/4300 рр., ВІ-ІІ – 4400/4300–4200/4100 рр., ВІІ – 4200/4100–3900 рр. (отже, у цій даті більша впевненість), СІ – 3900–3450/3350 рр., СІІ – 3450/3350–3000/2900 рр. [15, 646].

Представник польської археології С. Кадров натомість має дещо інший погляд на рамки фаз (починаючи з ВІ-ІІ) на основі датування сусідніх культур та їхніх впливів у матеріальних комплексах трипільців відповідного часу. Тож Трипілля ВІ-ІІ він розташовує між 4400/4200 і 4000 рр. до н. е., ВІІ – між 4000 і 3800 рр., СІ – між 3800 і 3550 рр., а СІІ розділяє на ранню підфазу (3550–3100 рр.) та пізню (3100–2700 рр.). При цьому датування Пізнього Трипілля ґрунтується передусім на стратиграфії печери Вертеба (Чортківський район Тернопільської області) [2, 650; 4, 86]. Водночас ті самі дані дають підстави для команди дослідників, очоленої М. Ліллі, наводити відмінні дати: 4100–3600 рр. до н. е. для фази ВІІ, 3600–3400 рр. – для СІ, 3400–2750 рр. – для СІІ. Причому першу вони пов'язують з похолоданням та аридизацією клімату Європи в 4200–3800 рр. [7, 309, 317].

Датування фаз трипільської культури німецькими археологами, як у випадку із загальними рамками, дещо коригувалося. Тож якщо в 2016 р. Й. Мюллер разом зі С. Поллок у контексті поступових змін розмірів поселень обмежували Трипілля А 4800–4600 рр. до н. е., ВІ та ВІ-ІІ поміщали між 4500 і 4000 рр., ВІІ і СІ – між 4000 і 3600 рр., а СІІ – між 3600 і 2900 рр. [18, 284], то вже в 2018 р. колектив авторів на чолі з першим подав трохи відмінну (на 50–100 років) хронологію. Тепер Трипілля А визначалося 4800–4550 рр. до н. е., ВІ – 4550–4200 рр., ВІ-ІІ – 4200–4050 рр., ВІІ – 4050–3900 рр., СІ – 3900–3600 рр., СІІ – 3600–3000 рр. (останнє дивно, адже фінал трипільської культури в даній праці, як зазначалося, відносять до 2800 р. до н. е.). На цій основі також виділялися два поворотні пункти трансформації, пов'язані саме з появою та занепадом мегапоселень і змінами, що як зумовили цей процес, так і були його наслідком: старт Трипілля ВІ-ІІ (4200 р. до н. е.) і кінець Трипілля СІ (3600 р. до н. е.) [17, 249]. У 2022 р. ця хронологія була ще раз скоригована Р. Гофманном і Л. Шатіло з розміщенням Трипілля А між 4700 і 4450 рр., ВІ – між 4450 і 4100 рр., ВІ-ІІ – між 4100–3950 рр., СІ – між 3800 і 3650 рр., СІІ – між 3650 і 3000 рр. з виділенням фінальних поселень із 3350 р. до н. е. [9, 201].

Найбільшу увагу питанню абсолютної хронології приділяє американець Т. Харпер (часто у співпраці з О. Дяченком). У спрощеному вигляді періодизація, вперше запропонована ним у 2016 р., так датує фази розвитку Трипілля: А – 4800–4350 рр. до н. е., ВІ – 4350–3950 рр., ВІІ – 4150–3850 рр., СІ – 3950–3500 рр., СІІ – 3650–2950 рр. [13, 117]. Нескладно помітити вилучення фази ВІ-ІІ та

часткове накладання дат починаючи із Середнього Трипілья. Це пов'язано з комплексним підходом, що демонструє нерівномірність змін у різних регіонах навіть трипільської частини КККТ а потребу в переоцінці співвідношень із керамічною типологією (фази базованої на ній відносної хронології теж можуть перекриватися, а не завжди чітко змінювати одна одну кожні 50 років, як вважалося раніше). Саме вторинність абсолютного датування фази VI-II порівняно з відносною хронологією (її керамічний комплекс був своєрідним регіональним продовженням традицій фази VI, але давав пізніші дати) спонукала ряд дослідників розподілити поселення, чия кераміка асоціювалася з нею, у кінець Трипілья VI та початок VII. Крім того, «наддослідженість» БДМ через його мегапоселення, на думку Т. Харпера, спричинила суттєві хронологічні упередження й намагання узгодити дані з інших регіонів із цим зразком [1, 280, 288, 291].

Варто зазначити, що погляди Т. Харпера й О. Дяченка з часом, зі здобуттям усе більшої кількості нових абсолютних дат, коригувалися. Так, у 2016 р. вони, вилучивши з періодизації фазу VI-II, додали фактично аналогічну перехідну фазу вже в Пізнє Трипілья – CI-II (оскільки практично всі аспекти життя трипільців у фазі CI кардинально відрізняються від CII), наслідуючи погляди Т. Ткачука. Її межі в цілому було визначено 3700–3300 рр. до н. е. (але із суттєвими регіональними відмінностями) [4, 83, 87, 90]. Однак уже в 2021 р. колектив науковців на чолі з Т. Харпером відмовився від виділення фази CI-II, натомість, усе ще визнаючи незадовільний стан періодизації, звернувшись до ідеї, висловленої в 1972 р. Т. Мовшею, яка пропонувала замінити Трипілья CI на VIII. До 2021 р. С. Рижов на цій основі побудував струнку концепцію: більшість поселень, проте не всі, раніше приписуваних до фази CI, слід віднести до VIII – Середнього Трипілья. Кінець колишньої CI, а також початок CII тоді складуть нову CI (датування, відповідно, зміститься в бік «омолодження» фази), через що зникне потреба в CI-II. Отже, усунеться невідповідність етапів різким змінам (адже колишня CI мала більше подібного з VII, ніж із CII), не з'являтимуться зайві перехідні фази, а CII відображатиме суто час значних трансформацій і зникнення трипільської культури [1, 279; 3, 59].

Список використаних джерел

1. Combining relative chronology and AMS ¹⁴C dating to contextualize 'megasites', serial migrations and diachronic expressions of material culture in the Western Tripolye culture, Ukraine / T. K. Harper et al. *Documenta Praehistorica*. 2021. Vol. XLVIII. P. 276–296.
2. Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context : Proceedings of the International Colloquium «Cucuteni – 130» (15–17 October 2014, Piatra-Neamț, Romania): In Memoriam dr. Dan Monah, In Memoriam dr. Gheorghe Dumitroaia / ed. by C. Preoteasa, C.-D. Nicola. Piatra-Neamț : Editura «Constantin Matasă», 2016. 843 p.
3. Data systematization in the Neo-Eneolithic of Southeastern and Central Europe: Essays in honor of Sergej Ryzhov / ed. by A. Diachenko, T. K. Harper,

- Yu. Rassamakin, I. Sobkowiak-Tabaka. Kyiv : Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2021. 480 p.
4. Diachenko A., Harper T. K. The absolute chronology of Late Tripolye sites: a regional approach. *Sprawozdania Archeologiczne*. 2016. Vol. 68. P. 81–105.
 5. Diachenko A., Ohlrau R., Müller J. The answer is blowing in the wind: wind direction inscribed in burnt houses as chronological proxy. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*. 2022. Vol. 376. P. 187–196.
 6. Early Urbanism in Europe: The Trypillia Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe / ed. by B. Gaydarska. Warsaw : De Gruyter, 2020. XXIII, 576 p.
 7. First isotope analysis and new radiocarbon dating of Trypillia (Tripolye) farmers from Verteba Cave, Bilche Zolote, Ukraine / M. Lillie et al. 2017. *Documenta Praehistorica*. Vol. 44. P. 306–324.
 8. Gaydarska B. ‘If we want things to stay as they are, things will have to change’: the case of Trypillia. *Habitus? The Social Dimension of Technology and Transformation* / ed. by S. Kadrow, J. Müller. Leiden : Sidestone Press, 2019. P. 47–69.
 9. Hofmann R., Shatilo L. Tripolye population aggregation and dispersal in light of regional settlement trajectories. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie (UPA)*. 2022. Vol. 376. P. 197–212.
 10. Interactions between Trypillian farmers and North Pontic forager-pastoralists in Eneolithic central Ukraine / A. G. Nikitin et al. *PLoS ONE*. 2023. Vol. 18. № 6. P. 1–16. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0285449> (accessed 29.03.2024).
 11. New AMS Dates for Verteba Cave and Stable Isotope Evidence of Human Diet in The Holocene Forest-Steppe, Ukraine / S. Ledogar et al. *Radiocarbon*. 2019. Vol. 61. P. 141–158.
 12. Ohlrau R. Maidanets’ke: Development and decline of a Trypillia mega-site in Central Ukraine. Leiden : Sidestone Press, 2020. 424 p. (Scales of Transformation in Prehistoric and Archaic Societies).
 13. Place and Time at Trypillia Mega-Sites: Towards a New Synthesis of Analyses and Social Theory / Gaydarska B., Millard A., Buchanan B., Chapman J. *Journal of Urban Archaeology*. 2022. Vol. 7. Anomalous Giants. P. 115–145.
 14. Productivity of Premodern Agriculture in the Cucuteni-Trypillia Area / A. Shukurov et al. *Human Biology*. 2015. Vol. 87. № 3. P. 235–282.
 15. Rassamakin Yu., Menotti F. Chronological Development of the Tripolye Culture Giant-Settlement of Talianki (Ukraine): ¹⁴C Dating vs. Pottery Typology. *Radiocarbon*. 2011. Vol. 53. № 4. P. 645–657.
 16. Shukurov A., Videiko M. The evolving system of Trypillian settlements. *arXiv*. 2017. P. 1–36. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.1705.03398> (accessed 29.03.2024).
 17. The social constitution and political organisation of Tripolye mega-sites: hierarchy

- and balance / Müller J., Hofmann R., Ohlrau R., Shatilo M. *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle*. Vol. 18. Überschuss ohne Staat – Politische Formen in der Vorgeschichte. Surplus without State – Political Forms in Prehistory / ed. by H. Meller, D. Gronenborn, R. Risch. Halle, 2018. P. 247–262.
18. Themes in Contemporary Archaeology / ed. by K. Kristiansen, E. Banffy, C. Broodbank. London–New York : Routledge, 2016. Vol. 2. Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100–3400 BCE / ed. by J. Müller, K. Rassmann, M. Yu. Videiko. 311 p.